

A SZENTEK TISZTELETÉNEK MEGÚJULÁSA A BAROKK KORI PÉCSI EGYHÁZMEGYÉBEN

A középkori pécsi egyházmegye szenttiszeletéről kevés forrásfeltárással rendelkezünk. Egyháztörténeti leírások, Koller József, Brüstle József, valamint a legutóbbi évtizedekben Petrovich Ede, Tímár György és Fedeles Tamás kutatásai nyújtanak adatokat. Bálint Sándor a szakrális néprajz sajátos fejezeteként interdiszciplináris szemlélettel dolgozta fel a Kárpát-medence közép-és újkori kalendáris szentjeinek ismeretanyagát.¹

Ismereteink a középkori szentekről a hódoltságot követően, a szóbeli hagyományból és az egyházlátogatások feljegyzéseiből, a 18. század elejéről származnak. Radanay Mátyás pécsi püspök már 1689-ben tervbe vette a pécsi zsinat összehívását azzal a céllal, hogy tájékozódjon az egyházmegyei plébániák helyzetéről, a szétzilálódott vallási állapotokról és segítse az egyházszervezet megújulását. 1703-ban bekövetkezett halála, valamint a baranyai rác-dúlás miatt csak Nesselrode Vilmos püspök indíthatta el 1714-ben a felmérést. Az általa nagy számban összehívott szerzetesek (ferences, kapucinus, domonkos, pálos, Ágoston-rendiek), valamint a világi papok, a püspöki és káptalani előljárók részletes tájékoztatást adtak a középkori dedikációval megnevezett egykori templomuk állapotáról. Számbavételük nem lehetett teljes, mert néhány település időközben elenyészett, illetve plébánosa meghalt, így templomaik dedikációja ismeretlen maradt. Az egyházmegye területén 1714-ben 23 plébánia, 144 filia, illetve templom, 28 világi pap és szerzetes, valamint 7 licenciátus működött. A visszaemlékezések szerint a következő templomdedikációkról tudunk: Az isteni személyek, (Szentháromság, Szentlélek, Szentséges Üdvözítő), a hitbeli tisztelt tárgyak (Szent Vér, Szent Kereszt), Szűz Mária (Szeplőtelen Fogantatás, Gyertyaszentelő Boldogasszony, Sarlós Boldogasszony, Kisboldogasszony, Szent Szűz), az apostolok (Péter, Pál, András, Márk, Jakab, Bertalan, Simon, Júdás, Lukács) valamint Keresztelő Szt. János, az Árpád-házi szentek (István, Imre, László, Erzsébet), valamint a vértanúk és segítő szentek (Katalin, Lőrinc, Dénes, Borbála, Egyed, Antiochiai Margit, György, Márton, Miklós, Ilona, Assisi Szt. Ferenc, Gál, Iván, Dénes, Egyed, Minden-szentek)² Közülük legtöbb a Szűz Mária, a vértanú szentek, valamint az Árpád-házi szentek tiszteletére dedikált templom.

A patrocíniumok, a titulus ecclesiae középkori *pécsi* vonatkozásairól készült összeállítás párhuzama erősíti a fenti számarányt³ A középkori templomok védőszentjeinek ünnepével kapcsolatosan Pécsről vannak megbízható történeti adataink. A korabeli kultuszformákra engednek következtetni a különböző oltárokhoz kapcsolódó testvérületek működése is, amelyek túlmutattak a helyi hagyományokon. Ilyen volt

¹ Bálint 1977.

² Merényi 1939. 10–16. vö. még Hervay F. L. 1991. 51.

³ Tímár 2001. 69. Összeállítás a rendelkezésére álló források alapján nemcsak a pécsi templomokat, a kápolnákat tekinti át, hanem a korabeli oltáralapításokat is.

többek között pl. a Corpus Christi Oltáregyesület, amely az Oltáriszentség közép-európai kultuszának vonulatához is kapcsolódott.⁴ A középkorban a keresztény univerzalizmus a világiak vallásos társulatba tömörülése, a papokat és a világiakat egybefogó vallásos imaközösségekben mutatkozott meg.

Ez a hagyomány később a hódoltság idején, főleg a történeti Magyarország felvidéki és katolikusok lakta erdélyi részein lelhető fel. Régióinkban helyenként – a licenciátus és a ferences vándorpasztoráció mellett, itt-ott fennmaradt a lakosság öntevékeny vallásgyakorlata, egyfajta hidat teremtve a középkori és újkori népi vallásosság között.

Az újkori szentisztelet kialakulását nagymértékben befolyásolták a hódoltságot követően betelepített németek.

A TELEPÍTÉSEK NÉPÉRŐL

Az áttelepülőket kibocsátó katolikus területeken, a fuldai apátság birtokain, a frank fejedelemségben, a würzburgi hercegezségben, Hessenben, bajor földön, Schwarzwaldban és Elsass vidékén, a korabeli történelmi viszontagságok ellenére (harmincéves háború, éhínség,) több száz éven át kontinuuosan éltek a vallási hagyományok. A szentek tiszteletének kora középkor óta fennálló gyakorlata nem megmerevedett kultuszformákban jelentkezett, hanem tájanként változott, sőt kontaminálódott. A pásztorok patrónusának, Szt. Vendelnek a tisztelete például a keleti-bajor területen és az Alpok vidékén összerosódott Szt. Lénárd kultuszával. Hasonlóan Bálint és Márton betegségben közbenjáró segítő szentek iránti tisztelet hagyománya tájanként találkozott például Elsass és Hessen vidékén.

A hódoltságot követően a pécsi egyházmegye területére az egyházi (püspöki, káptalani apátsági) kolonizáció mellett jelentős világi, kamarai és földesúri magántelepítés is történt. Savoyai Jenő és Karl Friedrich Veteráni a Drávaszögben, Aeneas Caprara, majd a Batthyányiak a siklósi uradalomban, gróf Claudius Florimundus Mercy és gróf jobaházi Döry László, a vallási türelem jegyében protestánsokat (luteránusokat) is telepített.⁵ Általában elmondhatjuk, hogy egyházmegyénkbe többségében katolikus vallásúak érkeztek.

A letelepülők első megnyilvánulása a népi áhítat térbeli kerete, a vallási objektumok újjáépítése sajátos módon a „*kultúrtájak kialakításának megindítójává vált.*”⁶ A templomok újjáépítésében a kamarai telepítésű birtokok jártak az élen. Mária Terézia uralkodása idején 1740-80 között Bécsben kamarai építészeti iroda gondoskodott a templomok és a plébániaházak tervezéséről. Az építkezések ellenőrzését is ők irányították.⁷

A 17–18. század fordulóján a déli országrészek újranevesedésének folyamatát több tényező, a járványok és a belső küzdelmek (rác-dúlás) is nehezítették. Ennek

⁴ Széchy Pál pécsi püspök (1287-1305) tanulmányait követően hazatérve terjesztette el egyházmegyéjében az Oltáriszentség megünneplését, úrnapi tiszteletét. Timár 1991. 135.

⁵ A kisebb telepítők a Styrum-Limburg család, Rudnyánszky, Daróczy, Száraz, Sauska, Petrovszky, Puchner, Gervay, Benyovszky, Majláth, Preuner, valamint a Festetich családok. Ld. a pécsi egyházmegye schematizmusa 1981. 118–120. (a továbbiakban PESch)

⁶ Jánosi 1939.7.

⁷ Kapossy 1924. 585–613.

ellenére a hívek lelki igénye az egyházmegye újjászerveződését nagymértékben elősegítette. A társadalom különböző rétegei, egyháziak és világiak egyidejűleg, már az új szellemiség, a barokk jegyében törekedtek a hitélet elmélyítésére, nemcsak a vallásos tárgyak, a transzcendens vizuális értelmezésével, hanem a közösségi és egyéni imaélet áhítatformáinak gazdagításával is.⁸

AZ EREKLYETISZTELET ÚJKORI KONTINUITÁSA, A KATAKOMBA-SZENTEK FELFEDEZÉSE

Az ereklyék tisztelete nem ismeretlen a keresztény nyugat középkori hagyományai-ban. Elsősorban a nagy európai zarándokhelyek, Róma, Aachen, Köln, Santiagó de Compostella, Monserrat híres ereklyéi vonzották a híveket. Az újkorban, a lokális kultuszok kibontakozásával egyidejűleg, a 16–17. században fedezték fel újra a római katakombákat. A relikviák elevációját követően az apácakolostorokban felöltöztetett csontvázakat-csontereklyéket, főpapi, szerzetesi és főúri intenció alapján helyezték az oltárra, vagy annak építményébe. A történeti Magyarország területén többségében főleg a Felvidéken és a Dunántúlon található ilyen emlékműanyag.

Az újjáalakult pécsi egyházmegye szakrális tekintélyének emelésére szerezte meg Cienfuegos Alvares pécsi püspök 1737-ben Vincentius vértanú ereklyéjét, a Felix et Adauctus katakombából. A Bécsbe szállított csontvázat az orsolyita nővérek kolostorában felöltöztették, majd Pécsre vitték. Először a Mindenszentek templomában, majd 1738-ban ünnepélyes keretek között a Székesegyházban helyezték el.⁹ Eszterházy Pál László pécsi püspök a Priscilla katakombából felvett Faustinus vértanú ereklyét hozatja 1762-ben, ugyancsak a pécsi székesegyházba. Először a főoltárra, majd az altemplomba, végül a székesegyház 1882. évi átépítése során került a Szt. Mór kápolna oltárának menza alatti építményébe. Pécsen, a barokk korban elhelyezett ókeresztény mártírok ereklyéinek nem volt kultuszteremtő hatása.

A NÉPI SZAKRÁLIS KULTUSZTÖRTÉNET VÁLTOZÁSA A 18. SZÁZADBAN

Az egyházmegye állapotának felmérésére Nesselrode püspök 1720-ban rendelt el egyházlátogatást, melyet 1721-ben Bohuss Imre székesegyházi kanonok végzett el.

Bár a telepítések folyamatos gazdasági fejlődést hoztak, a pasztoráció, a hívek közösségi vallásgyakorlatának megszervezése még mindig gondokkal küzdött. Ez is indokolta 1729-ben egy újabb vizitáció szervezését, melyet a püspök Domsics Mátyás székesegyházi kanonokra bízott. Az ún. egyetemleges látogatásból már képet kaphatunk nemcsak a templomok állapotáról, hanem a templomdedikációk változásairól és az új oltáralapításokról.

Figyelemre méltó, hogy a legkorábbi adataink az új védőszentek megjelenésére éppen a reformáció déli forrásvidékéről, a történeti pécsi egyházmegyéből, a Drávaszögből ismertek. A Karl Friedrich Veterani tábornok által telepített Dárdán, az új plébániatemplomot a Tizennégy Segítőszent tiszteletére építették, és főoltára felett

⁸ Itt utalnánk a népmisziók korabeli, sokszor tömegeket megmozgató vallási eseményeire.

⁹ Tüskés–Knapp 2001. 221.

a török elleni harcokban szakrális szimbólummá vált passauai Madonna, a Maria-Hilf képe függött,¹⁰ Laskafalu új templomát pedig a vidéken is pasztoráló jezsuiták rendi szentje, Nepomuki Szent János nevére szentelték.¹¹ A drávaszögi Veteráni dominium a 18. század végén az Eszterházy család birtoka lett, és a fenti szentek tisztelete a továbbiakban is megmaradt. Nemcsak a templom, hanem a kápolnaalapítások is jelentős számban tanúskodnak az új szentek „érkezéséről”. Közöttük legjelentősebbek a pestis járvány elmúltával épült fogadalmi kápolnák, ilyenek többek között a Mohács város hídjánál, a Fábíán, Sebestyén és Rókus tiszteletére¹², Palotabozsokon a Szt. Rókus nevére, 1739-ben¹³, valamint a Hásságyon 1769-ben, ugyancsak Szt. Rókus emlékezetére szentelt kápolnák.¹⁴

A teljesség igénye nélkül említenénk a német nyelvterületről hazánkba került és meghonosodott legismertebb szentek kultuszát. Az elsassi szőlővidékről Orbán, a Rajna mentéről Donát, Trier környékéről különösen az állattartó és földművelő paraszti közösségekben Vendel, Nyugat-Ausztriából és Tirol vidékéről Bálint, mint „testi-lelki szükségeknek gyógyítója” „érkezik” hazánkba. Rókus és Rozália a mediterrán térségből a német nyelvterület érintésével szintén a telepítés során honosodik meg nálunk. Az utóbbi két segítőszent az Európában dúló pestisjárványok hatására vált ismertté, és társult Fábíán és Sebestyén – a középkorban már ismert szenthez és közbenjáróhoz. Egyházmegyénk legnépszerűbb szentjei közé tartozott Ausztria Duna menti régiójából, a tüzesetekben hathatósan közbenjáró Flórián Prága és a Morva-vidék felől vált ismertté, az utazók és vízen járók patrónusa Nepomuki Szt. János. A Tizenégy Segítőszent ábrázolása frank területről, Langheimből a felvidéki cipszerek (németek) lakta bányavárosok szakrális emlékéanyagában a 16. században jelenik meg először.¹⁵ A pécsi egyházmegyében csak a 18. századtól válik ismertté a szenttiszteletben. Vidékünkön – hasonlóan az osztrák területhez¹⁶ – a szentek eredeti sorát a kegyúri ikonográfiai program szerint néhol behelyettesítették a számukra aktuális szentekkel.¹⁷

A migráció korai szakaszában sok helyütt a telepések papjaikkal együtt érkeztek. Így a helyi, töredékesen megmaradt középkori hagyományokhoz kapcsolhatták saját örökségüket. Ezzel együtt már a korai időszakban átvették a magyar föld szentjeinek tiszteletét. Jellemző példaként említenénk a pécsi püspök birtokaként számon tartott, 1718-ban benépesült Mecseknádasdot (akkor még Nádasdot), ahol Bohuss Imre vizitált 1721-ben. A település első plébánosa a Tevelről idetelepült „kiváló teológus és kanonista” Johann Mack, aki a falu nyugati végében álló, a középkorból megmaradt kőből épült templomot 1719-ben alakította át plébániatemplommá. Be-

¹⁰ Merényi 1939. 83.

¹¹ Merényi 1939. 84.

¹² Merényi 1939. 87.

¹³ Pécsi Káptalani Levéltár (PKL) C.III.34.

¹⁴ PESch 1981. 198.

¹⁵ A langheimi ábrázolások szerint Ákos, Balázs, borbála, Cirjék, Dénes, Erazmus, Euszták, György, Katalin, kristóf, Atiochiai Margit, Pantaleon és Vitus.

¹⁶ Ld. Schreiber, Georg: Die Vierzehn Nothelfer in Volksfrömmigkeit und Herrschaftsbereich der Wallfahrtskapelle vorab in Franken und Tirol. In Schlern Schriften. Veröffentlichungen zur Landeskunde in Südtirol. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner 1959.

¹⁷ Lantosné Imre Mária 1997. 1–2. 22.

rendezésének leírásában figyelmet érdemel, hogy „...az evangéliumi oldalon a tabernaculum régi helyén a falban elhelyezve áll Szt. Chilián püspök és vértanú szobrocskája...Hogy milyen szent tiszteletére épült a templom, az idők folyamán feledésbe ment, de a mostani plébános rendelkezéséből Szent István királyt tisztelik védőszentként... Az oltár két oldalán két sorban olajképek az evangéliumi oldalon Szt. József, Szűz Mária és a kis Jézus, a lecke oldalán Páduai Szt. Antal, a második sorban: a Szentháromság, Szűz Mária a kis Jézussal, Szent Sebestyén, Szent Rókus, Szent Rozália...”. A Würzburg környékét keresztény hitre térítő vértanú püspök Szent Kilián a kardművesek és késesek védőszentje nagy tiszteletnek örvendett bajor földön, Hessenben és a Rajna vidékén egyaránt. Szobrát, valamint a három utóbbi szentről készült olajfestményt a hagyomány szerint a telepések hozták magukkal.¹⁸

A szenttisztelet megújításának folyamatát nemcsak a külső tényezők, a telepítések népe, hanem a helyben működő egyházi körök, és a társadalom egyéb rétegei is elősegítették.

A pécsi egyházmegyében a barokk-kori szenttisztelet megújításában, nagy szerepet vállaltak a szerzetesrendek. Különösen a jezsuiták és a ferencesek segítettek elő a tiszteleti formák terjedését. Itt elsősorban a rendi kereteket átlépő kultuszvariánsokra gondolunk. A jezsuiták vidéki missziós tevékenységük mellett, pasztorációjukkal elsősorban a városi polgárságot célozták meg. Szent Alajos és Szent Szaniszló szentté avatásának évében 1727-ben, Pécssett nyolc napig tartó ünnepséget rendeztek. A vendégszónokok a predikációt követően látványos „...körmenetet vezettek, amelyen a város tisztviselői és előkelőségei teljes számban vettek részt. A két szentnek művészi szobrát, melyet díszruhába öltözött ifjak égő fáklyákkal vettek körül, emelvényen körülhordozták a városban. A körmenetet bezáró Te Deum-ot kúrtharsogás és mozsárdörgés között énekeltek el.”¹⁹

Pécssett a rendi szentek tiszteletét, különösen a jezsuita Szent Ignácét terjesztették hatásosan. Szent Ignác ereklyéjéhez érintett képét, vizét²⁰, hasonlóan Xavéri Szt. Ferenc vizét, valamint az ereklyéhez érintett gyűrűt is a testi – lelki betegségek orvoslására szentelményként használták. Xavéri Szt. Ferenchez különösen a tengeri utazás, valamint a pestisjárvány idején, a jó halál kegyelméért fordultak.

A ferencesek pasztorációs körzete átfogta szinte az egész egyházmegyét. Népszerűségük azonban különösen a horvát lakosság körében Páduai Szt. Antal tiszteletének kapcsán terjedt el. Ünnepen, Mohácson a hagyomány szerint az egykori körmeneteken a környékről a katolikus horvátok és sokacok egyaránt részt vettek.²¹

A szentek barokk kori lokális kultuszának megújítását egyházmegyénkben két földesúr tevékenysége segítette elő.

Gr. Batthyány Károly, részben a hitélet megújítását szorgalmazó jezsuiták hatására, másrészt a bécsi udvarral tartott kapcsolatai jegyében, kegyúri templomát 1746-ban Bólyban építtette fel Nepomuki Szt. János tiszteletére. A templomdedikációt megerősítve 1754-ben megszerezte a szent ereklyéjét is. Ünnepen, hagyományteremtő szándékkal az ezüstoffalatalú ereklyét körmenetben hordozták végig a települé-

¹⁸ Merényi 1939. 24–25.

¹⁹ Galambos 1942. 92.

²⁰ Az aqua Ignatiana a jezsuita rend szentelménye, a szenteltvíz korabeli változata.

²¹ Bálint Sándor, kutatásai nyomán bizonyítottan látta, hogy Páduai Szt. Antal mohácsi kultusza a Balkán felől és a dél-német telepésektől kiindulva e térségben található.

sen. Nepomuki Szt. János tiszteletére szobrot is állíttatott. Kegyúri templomaiban is elkészíttette a Tizennégy Segítőszent oltárát. Uradalmában a Fuldából áttelepült németek honosították meg többek között Szent Vendel, Szent Bálint, valamint Szt. Flórián kultuszát. Földesúri kezdeményezése áthatott a népi vallásos gyakorlatra. Példaként említhetjük, hogy Szent Bálint tiszteletére a hívek 1769–1771-ben kápolnát építtettek,²² az utak és hidak mentén pedig számos helyen állíttatták fel Nepomuki Szt. János szobrát. A szent tiszteletének populáris terjedését igazolja az ünnepnapján szobrához vezetett körmenet. Hasonlóan Szt. Vendel napján is a határban álló szobrokhoz indult processzió, valamint Szt. Flórián ünnepén szabadtéri fogadalmi misét tartottak.

Itt említenénk meg, hogy egy-egy védőszent tiszteletét a település lakóinak foglalkozása is meghatározta. Nemesak a Batthyányiak birtokán, hanem távolabb, például a Duna-menti falvakban, így Dunaföldváron is a vízimolnárok malmaik szomszédságában már 1763-ban, 34 évvel a szent kanonizációja után kápolnát állíttattak emlékére. Ünnepén virágfüzérrel feldíszített szobrához körmenettel járultak.

A hitélet gazdagítására és a korabeli vallási élet megújítására, kiemelnénk a Mercy család kegyúri tevékenységét. Mercy Claudius Florimundus, a Temesi Bánság betelepítője és kormányzója, a nagykiterjedésű apari uradalom megvétele után, Tolna megye területének jelentős részén létesített javarészt egyházi épületeket. A kor szokásainak megfelelően családja is ex voto építtette a závodi plébániatemplomot. Korának igazi barokk kegyúr-egyénisége volt. Klimó György püspök javaslatára ereklyét kért Rómából. Klimó és a freisingeni püspök közbenjárására VI. Pius pápa engedélyt adott, a Laurentius katakombából 1775-ben Szt. Benediktus elevatiójára. A teljes csontváz-ereklye mellé a závodi plébánia egy kis edényben megkapta a szent véreinek maradványait is.²³ Az ereklye ünnepélyes elhelyezése igazi barokk pompával megrendezett körmenettel, számos szerzetes és világi pap kíséretével, 1776. június 29-én történt, Keresztelő Szt. János ünnepét követő vasárnapon. A Mercy család kegyúri templomában ugyancsak megjelent a betelepülő németek védőszent – tiszteletének néhány új vonása. Felállíttatta a Tizennégy Segítőszent és Szt. Vendel oltárát, valamint harangot öntetett Szt. Donát és a Tizennégy Segítőszent tiszteletére.²⁴ Hőgyész-Csicsón a Szentháromság és „Mária-Hilf” tiszteletére 1745-ben általa alapított kegykápolna jellegzetes kistáji búcsús központtá vált a 18–19. században, és nagy számban vonzotta a környék vallásos népét.

A megújuló szentisztelet a barokk kori pécsi egyházmegyében átformálta a szentségi tájat. A szakrális építményekkel benépesülő vidék új kultuszformák inspirálójává vált. Nemcsak a paraszti élet rendjében, hanem helyenként a városokban is bevezették a fogadott ünnepeket. Az egyházi év során ezek a kalendáris ünnepi alkalmak elősegítették a szokáscselekmények gazdagodását, (körmenetek, közös áhítatok, imaélet) és a közösségteremtést a szent és a profán jegyében.(templombúcsúk, kistáji búcsújárás)

A védőszentek tisztelete német nyelvterületen különböző történeti korszakokban bontakozott ki, és különféle táji sajátosságokat hordozott. Egyházmegyénkben a

²² Lantosné 1991. 178.

²³ Lantosné 2003. 202.

²⁴ HP Závod é.n.

védőszentek tiszteletének megújulása évszázadok során a kultuszformák kontaminálódását és a különböző etnikai csoportok közötti kölcsönhatást is eredményezte.

Védőszentjeik befogadása a hazai tájba és a népi vallásgyakorlatba nem volt egyirányú. Az idetelepülő németek idővel átvették a Regnum Marianum eszmeiségét. Szűz Mária pedig Patrona Hungariae (Magyarország Oltalmazója) lett az ő számukra is. Átvették továbbá Szt. István, Imre, László, valamint a karitatív magyar szentek Erzsébet és Margit tiszteletét.

IRODALOM

BÁLINT Sándor

1977 *Ünnepi Kalendárium I–II.* Szent István Társulat, Budapest.

GALAMBOS Ferenc

1942 *A pécsi jezsuiták működése 1687–1728.* Pray Rendtörténetíró Munkaközösség, Budapest.

HERVAI F. Levente

1991 Szerzetesházak a középkori Baranyában. *Baranya IV. 1–2.* 39–55. Pécs

HISTORIA Parochiae Závod

é.n.

JÁNOSI Gyula O.S.B.

1935 *Barokk hitélet Magyarországon.* Mercur-ny, Pannonhalma.

KAPOSSY János

1924 *A magyar királyi kamara építései II. József korában.* Budapest.

L. IMRE Mária

1991 A katolikus németiség népi hitélete a pécsi egyházmegyében. *Baranya IV. 1–2.* 175–189.

LANTOSNÉ IMRE Mária

1997 „Ihr Vierzehn Heiligen, gross bei Gott, o helfet uns in Not und Tod” (Adatok a Tizennégy Segítőszent ikonográfiájához) *Ars Hungarica XXV. 1–2.* 221–232.

2003 Ikonográfiai program és szakrális tájformálás (Závod a 18–19. században). A *Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve XX.* 197–215.

MERÉNYI Ferenc

1993 *Domsics Mátyás egyházlátogatása (Canonica Vistatio) Baranyában 1729-ben.* Egyetemi Nyomda, Pécs.

SCHREIBER Georg

1959 *Die Vierzehn Nothelfer in Volksfrömmigkeit und Sakralkultur. Symbolkraft und Herrschaftsbereich der Wallfahrtskapelle, vorab in Franken und Tirol.* Innsbruck.

TIMÁR György

1991 Pécs vallási élete a török uralom előtt. *Baranya IV. 1–2.* 135–143.

2001 A szenttisztelet Pécsen, a középkorban (patrocinium, titulus ecclesiae.), in: FONT Márta szerk. *Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Tanulmányok Pécs történetéből 9.* Pécs Története Alapítvány, Pécs, 69–101.

TÜSKÉS Gábor–Knapp Éva

2001 *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században.* Osiris, Budapest.